

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Pajari, Ilona

Title: Kuolema työnä ja kuolematyö keskustelun aiheena

Year: 2012

Version: Published version

Copyright: © 2023 Ilona Pajari

Rights: CC BY-NC-ND 4.0

Rights url: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Please cite the original version:

Pajari, I. (2012). Kuolema työnä ja kuolematyö keskustelun aiheena. *Thanatos*, 1(2), 1-10.
<https://journal.fi/thanatos/article/view/131932>

Thanatos

ISSN 2242-6280, vol. 1 2/2012

© Suomalaisen kuolemantutkimuksen seura

KATSAUS: KUOLEMA TYÖNÄ JA KUOLEMATYÖ KESKUSTELUN AIHEENA

Ilona Pajari

Hautausala on nykyisessä länsimaisessa kuolemankulttuurissa tarpeellinen yritystoiminnan muoto. Käytännössä vainajan kuljetus, hautajaisten järjestäminen ja eri tahojen kanssa toimiminen viranomaisista seurakuntaan tapahtuvat nykyään lähes poikkeuksetta hautaustoimiston kautta ja avustuksella. Näin ei ole aina ollut: kehitys kohti hautaustoimistojen nykyistä roolia nopeutui toisen maailmansodan jälkeen, mutta se oli alkanut jo 1800-luvun puolella, varsinkin kaupungeissa. Nykyihminen ei useinkaan rakenna huonekalujaan, suolaa joulukinkkuaan tai valmista vaatteitaan kankaasta saakka itse; hautaustoimistojen palveluiden käyttö kuoleman yhteydessä on osa nykyistä länsimaista elämäntapaa.

En voi esiintyä hautausalan asiantuntijana, sillä oma työkenttäni historian parissa on aivan toinen. Pohdin tässä katsauksessa ennen kaikkea kahden teoksen hautausalasta antamaa kuvaa sekä niitä asioita, jotka tulivat esille Suomen Hautaustoimistojen Liiton (SHL) järjestämässä Kuolema ja työ -seminaarissa 14.11.2012. Tässä tilaisuudessa jaettiin myös niin sanotulle suurelle yleisölle suunnattua aineistoa: esimerkiksi SHL:n *Tiimalasi*-lehden viimeisin numero sisältää paljon muitakin kuin alan ammattilaisia koskevaa tärkeää tietoa.

Esitän tässä katsauksessa oman näkemykseni aiheeseen; kyseessä ei ole sen paremmin SHL:n kuin Suomalaisen Kuolemantutkimuksen Seurankaan virallinen kanta. Tällaiset varaukset ovat paikallaan, sillä yrittäjät ovat aina kiinnostuneita maineestaan ja hautausalan kaltaisella alalla hyvä maine ja oikeiden tietojen leviäminen mediassa ovat erityisen tärkeitä asioita. Kirjoitan niin oikein kuin osaan ja mielipiteet ovat omiani.

Olen kerran elämässäni asioinut hautaustoimistossa, erään perheenjäsenen kuolemantapauksen yhteydessä. Olin erittäin tyytyväinen saamaamme palveluun, erityisesti siksi, koska kuolemantapaus ei ollut monelta muulta osin ongelmaton. Vaikka hautausjärjestelyistä vastasi ammattilainen, ja osuutemme niissä rajoittui lähinnä kuluttajan valintojen tekemiseen toimiston tiloissa, päänvaivaa ja tekemistä riitti. Kokenut ammattilainen myös ohjasi epätietoisia hyvään suuntaan. Halusimme hyvin perinteiset hautajaiset, vaikkamme oikein tienneet, miten sellaiset saadaan aikaan.

Kuolematyön arki

Gustaf Molanderin teos *Matka mullan alle – kuolematyöntekijöiden arki* (2009) kertoo siitä, mitä emme kuoleman jälkeisestä työstä useinkaan näe emmekä tule ajatelleeksi. Molander osallistui tutkimuksensa aikana eri työtehtäviin niin sairaalassa, hautaustoimistossa kuin seurakunnissa ja krematorioissakin. Hänen tavoitteenaan oli selvittää erityisesti kuolematyöntekijöiden työoloja ja työn arjesta selviytymistä.

Yhteisiä piirteitä kaikkien kuolematyön ammattilaisten kokemuksissa olivat työn näkymättömyys, vaikeus puhua siitä ulkopuolisten kanssa ja työn kuormittavien piirteiden jääminen tästä syystä joko muilta huomaamatta tai vain samoja tehtäviä hoitavien tietoon.

Kuolematyö voi olla henkisesti raskasta, joskin Molanderin haastattelemat alan ihmiset totesivat vain poikkeuksellisten kuolemantapausten, kuten lasten kuolemien varsinaisesti jäävän vaivaamaan. Kuolematyö on myös fyysisesti raskasta, liikutellaanhan vainajan lisäksi myös arkkua. Sairaaloiden ja seurakuntien tilat eivät aina helpota työtä, vaan ne on voitu alun perin suunnitella toista tarkoitusta varten. Eri tahojen yhteistyön saumakohdissa oli Molanderin tutkimuksen mukaan monesti parantamisen varaa. Sairaalan ja hautaustoimiston sekä hautaustoimiston ja seurakunnan yhteistyön sujuvuus niin aikataulujen kuin työnjaonkin osalta oli tärkeää saada toimimaan.

Tapani Erämaja on tutkinut samaa aihepiiriä, joskin eri näkökulmasta, väitöskirjassaan *Viimeinen matka. Toimintatutkimus kirkollisen hautauskentän professiostruktuurista* (2006). Erämajan tutkimuksessa ovat mukana myös ne ammattiryhmät, jotka eivät suoraan ole tekemisissä vainajan fyysisyyden kanssa, kuten papit ja kanttorit. Vainajan kirkollista siunaamista käsitellään huomattavasti laajemmin kuin Molanderin ennen kaikkea työterveyden näkökulmasta kirjoitetussa teoksessa. Samoin asiakasnäkökulma on Erämajalla voimakkaammin esillä kuin Molanderilla, jonka teoksessa vainajan omaiset esiintyvät ennen kaikkea kuolematyöntekijöiden kohtaamina haasteina.

Omaiset kokevat kuoleman ammattilaisten toiminnan ja suomalaiset kuolemanrituaalit vaihtelevasti. Kuten Molanderinkin teoksessa tulee esille, omaiset voivat tuntea myös vihaa ja ahdistusta kuolematyöntekijöiden läsnä ollessa. Kyse ei ole vain siitä, toimiiko työntekijä hyvin vai huonosti: ihmiset eivät välttämättä tiedä, mitä kuolematyönteltä odottaa ja mikä on mahdollista. Toisaalta täysin työntekijöihin liittymättömät tekijät voivat aiheuttaa voimakkaita reaktioita asiointitilanteessa tai itse hautajaisissa.

Esimerkiksi SHL:n ja Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran yhteistyön tuloksena syntynyt, SKS:n Kansanrukousarkistossa säilytettävä Näitä hautajaisia en unohda -keräyksen aineisto vuodelta 2007 sisältää useita mainintoja siitä, miten papin puhe hautajaisissa on ollut pettymys. Varmasti on myös tilanteeseen huonosti valmistautuneita ja varsinkin huonosti omaisten taholta informoituja pappeja, mutta lienee myös helppo kanavoida tunteet johonkuhun ulkopuoliseen, sen sijaan että pohdittaisiin niiden syvempiä syitä.

Valitettavaa, joskin kenties ymmärrettävää on se, minkä Erämajakin toteaa: ”Hautausoimistoja ei Suomessa ole tutkittu oikeastaan lainkaan.” (Erämaja 2006, 51.) SHL:n 50-vuotisjuhlakirja vuodelta 1992 (Kiiskinen, toim.) kertoo ennen kaikkea hautausoimistojen yritystoiminnan ja järjestökentän kehittymisestä – varsinaista hautausoimistojen toimintaa tai sen historiaa käsittelevää teosta ei ole toistaiseksi kirjoitettu. Monelta muultakaan liiketoiminnan alalta ei välttämättä ole omaa historiikkaa, mikä johtunee lähinnä siitä, että historiaprojektia ei ole saatu aikaiseksi, ei niinkään halusta olla tietämättä tai julkistamatta asioita. Tulevaisuudessa olisi enemmän kuin toivottavaa, että suomalaisen hautausoimistotyön historiateos näkisi päivänvalon.

Kuolema ja työ-seminaari 14.11.2012

Suomen Hautaustoimistojen Liitto (SHL) järjesti toisen Kuolema ja työ-seminaarin Heureka tiedekeskuksessa 14.11.2012. Tilaisuus oli luonteeltaan esitelmäpainotteinen; vaihtelua toivat Mikko Kuustosen musiikkiesityksillä ryyditetyt juonnot sekä lopuksi järjestetty paneelikeskustelu. Tunnelma oli lämmin ja epämuodollinen. Paikalla oli hautausalan ihmisten lisäksi runsaasti seurakuntien työntekijöitä ja meitä muiden alojen edustajia. Hautausalan arkisia kysymyksiä ei varsinaisesti käsitelty – alan materiaalinen puoli korostui lähinnä joissakin seminaariaineiston mukana jaetuissa mainoksissa. Sen sijaan keskityttiin alan eri toimijoiden yhteistyöhön sekä alaan liittyviin ja sitä sivuaviin kysymyksiin, kuten kuolemantapauksiin ulkomailla sekä surun käsittelyyn.

SHL:n puheenjohtaja Kyllikki Forsius käytti puheenvuoron kertoakseen SHL:n ja Kirkkohallituksen Yhteistyöllä omaisten parhaaksi -projektista. Projektin tavoitteena on lisätä ja parantaa eri alojen kuolematyöntekijöiden yhteistyötä. Epäilemättä Molanderin teoksessa esille tulleet työhyvinvointikysymyksetkin tulevat tällä osin autetuiksi, mutta ennen kaikkea kyse on omaisille jäävästä mielikuvasta. Hautaustoimisto eri tahojen yhteyshenkilönä on tässä keskeisessä asemassa. Syntyy vaikea tilanne, jos hautaustoimistolla on vaikkapa mahdollisesta siunauspäivästä yksi tieto ja seurakunnasta annetaan toinen; kysytään, saako krematoriossa seurata tuhkausta, saako omainen olla paikalla tuhkan sijoittamisessa muistolehtoon ja niin edelleen.

Vaikka omaiset ovat projektissa keskeisenä toiminnan kohteena, heiltäkin toivotaan tiettyjä asioita. Hautajaisten ohjelmasta ei olisi hyvä poiketa enää itse tilanteessa: lasketaanko kukat arkulle kirkossa tai odottaako hautausauto ulkopuolella jotta omaiset voivat kantaa arkun siihen. Nämä ja monet muut asiat on hyvä sopia etukäteen myös saattoväen kesken ja pysyä sovitussa, jotta kappelin aikataulu ja työntekijöiden ohjelma eivät menisi sekaisin. Näin siitäkkin huolimatta, että hautajaiset ovat omaisille ainutkertainen tapahtuma ja usein voimakas kokemus. Ei saisi syntyä vaikutelmaa rutiinista ja ”liukuhihnatyöstä”; tosiasia kuitenkin on, että siunaustilaisuudelle on varattu tietty aika ja alan ihmisillä on päivän aikana usein muitakin tehtäviä.

Kuolema on hyvin käytännöllinen asia. Tämä tuli esille myös Ulkoministeriön edustajan Heli Lätisen esityksessä, joka käsitteli vainajan kotiuttamista ulkomailta. Vuosittain tämä koskee noin 350 vainajaa. On hyvä tietää, että UM ei sinänsä suorita kotiuttamista eikä maksa sitä, vaan avustaa tehtävässä; työn suorittavat hautaustoimistot lähtö- ja tulomaassa, maksu taas on vakuutusyhtiön

asia. Riitta Kauppila toi oikeuslääketieteen näkökulman kuolematyöhön. Oikeuslääketiedettä vaivaavat tällä hetkellä resurssipula ja organisaatiouudistus kuten monia muitakin aloja. Oikeuslääketieteellinen ruumiinavaus tehdään Suomessa nykyään noin neljäsosalle vainajista. Se voidaan määrätä tehtäväksi rikosepäilyn yhteydessä, mutta jo pelkästään siksi, että kuolemaa pidettiin odottamattomana.

Anna Liisa Ahon esitys aiheesta ”Kriisi, trauma ja selviytyminen - palaako elämänilo” toi esille erilaisia suruun liittyviä käsitteitä ja selviytymiskeinoja. Läheisen kuolema on usein ihmiselle kriisi: aiemmat selviytymiskeinot eivät toimi. Jos kyseessä on traumaattinen kriisi, tapahtuma on koettu myös epänormaaliksi, eikä vain järkyttäväksi. Aho korosti sitä, että niin sanottu surun vaiheittaisuus usein mekaanisesti ymmärrettyine malleineen on nykyään hylätty: suru on dynaaminen prosessi, jossa on erilaisia, usein toistuvia vaiheita. Surevien selviytymiskeinoja käsittelee tarkemmin esimerkiksi tässä samaisessa *Thanatoksen* numerossa oleva artikkeli.

Medialle kuolema on jokapäiväinen aihe. Kuten Julkisen Sanan Neuvoston puheenjohtaja Risto Uimonen totesi esityksessään, kuolema voi olla jopa ”kestoskuoppi” eli pysyvästi kiinnostava aihe. Tällaisia ovat esimerkiksi Kennedyn tai Palmen murhat.

Olen usein miettinyt, miten uutisointi vääristää mielikuvia esimerkiksi väkivaltaisten kuolemien yleisyydestä. Suomessahan tehdään vähän päälle sata murhaa ja tappoa vuodessa, mutta niistä riittää uutisia vuoden jokaiselle päivälle. Kyse on kuitenkin, paitsi selkeästä ansaintalogiikasta, myös journalistin etiikasta: rikostapauksista kerrottaessa on syytä kertoa myös oikeuden päätös asiassa.

Medialla on omat tapansa ja käytäntönsä, mutta toisaalta voisi toivoa, että kielenkäyttö olisi joskus hieman vivahteikkaampaa. ”Suru” on sana, joka kattaa usein kuoleman aiheuttamat tunteet. Kuten Anna Liisa Aho omassa esityksessään kertoi, surua voi tuntea vain, jos tapahtuma koskettaa henkilökohtaisesti. Muussa tapauksessa kyseessä on pikemminkin järkytys. Jos jatkan tätä ajatusta, saman paikkakunnan asukkaat voivat vielä tuntea surua kuolemantapauksen vuoksi, mutta kaukaisempien ihmisten kohdalla, jotka eivät tunne asianosaisia, tilanne on jo toinen. On kenties epähienoa lähteä setvimään, mitä kukin vaikkapa joukkomurhan tapahduttua tuntee, sillä painopisteen on hyvä olla yhteisyyden, ei erillisyyden kokemuksessa. Poptähden kuollessa lienee kuitenkin kyseenalaista, miten ”kansallinen” suru on tai voi olla.

Rovasti Lasse Vahtola Ruskon seurakunnasta sivusi myös nykyajan kuolemankulttuuria pohtiessaan hautaan siunaamista kirkollisena toimituksena. Hän kyseenalaisti kirkolliskokouksen ohjeen, jonka mukaan hautajaiset ovat jumalanpalvelus. Kirkkovuoden tekstien sisällyttäminen hautajaisiin voisi aiheuttaa koomisen tai kiusallisen vaikutelman; omaiset kokevat hautajaiset yksityistilaisuudeksi, vaikka, kuten myös Risto Uimonen muistutti, ne ovat itse asiassa julkinen tapahtuma. Muistotilaisuudessa voi olla kuokkavieraita, mutta kirkollisessa siunaustilaisuudessa periaatteessa ei.

Seurakunnat tukevat omaisia monin tavoin. Monen mieleen nousevat erilaiset kriisi- ja terapiapalvelut auttavine puhelimineen. Kuitenkin normaali seurakuntaelämäkin huomioi ihmisen poismenon. Kellojensoitto ilmoittaa seurakunnan jäsenen kuolemasta; ensimmäisessä hautaamisen jälkeisessä jumalanpalveluksessa muistetaan vainajaa; pyhäinpäivänä luetaan vuoden aikana kuolleiden seurakuntalaisten nimet. Hautapaikka on konkreettisin seurakunnan tarjoama asia, jonka merkitys on edelleen suuri, huolimatta surun siirtymisestä osin internetiin ja sosiaaliseen mediaan.

Seminaarin lopuksi käytiin paneelikeskustelu, jonka aiheena oli ekologinen hautaaminen. Keskustelu kuitenkin käsitteli ennen muuta hautaamisen vaihtoehtoja, käytäntöjä ja sitä, miten ekologinen hautaaminen ymmärretään. Kaisa Raittila kertoi kokemuksistaan, joissa hautaustoimistossa annetut vaihtoehdot eivät tuntuneet riittävilä. Osa krematorioista taas kieltäytyy ottamasta ekologisenä usein pidettyä pahviarkkia vastaan, koska se ei syty riittävän hyvin. Jokainen tuntenee ilmiön takan syyttämistä: puu palaa pitempään ja kuumemmin.

Keskustelussa nousi esille myös hautausalan julkisuuskuva. Samat jutunaiheet, kuten ekoarkut, hautaamisen kalleus ja arkkualban käyttö nousevat toistuvasti esille. Juttujen sävy ei tuntunut miellyttävän kaikkia: toivottiin asiallisempaa ja monipuolisempaa uutisointia sensaatiohakuisuuden tai jo tunnettujen asioiden uutisina esittämisen sijaan. Toisaalta hautajaisista ja hautausalasta kirjoittaminen koettiin myönteisenä. Parhaimmillaan näiden asioiden esillä pitäminen voi innostaa ihmiset suunnittelemaan omia hautajaisiaan.

ErikoisTiimalasi 2012

Kuolema ja työ-seminaarin osallistujille jaettuun aineistoon kuului SHL:n jäsenlehden *Tiimalasin* erikoisnumero. Tämä numero on suunnattu erityisesti muille kuin vain liiton jäsenille: vainajien

omaisille, seurakuntien työntekijöille ja muille, joiden on hyvä tietää kuolemaan liittyvistä kysymyksistä enemmän.

Hautajaisiin liittyvät käytännön kysymykset ovat lehdessä luonnollisesti etualalla. Usein kuoleman tämä puoli on ihmisille osin tai kokonaan vieras, vaikka läheisen kuolemaan olisikin osattu valmistautua esimerkiksi pitkän sairauden aikana. Toisen ihmisen lähestyvä kuolema ei välttämättä ole miellyttävä keskustelunaihe, ihmisen itsensä tai muiden omaisten kanssa. Hautajaiset ja perunkirjoituksen viime vuosina järjestäneelle *Tiimalasin* erikoisnumeron anti ei ole pääosin uutta, mutta näitä kysymyksiä vähemmän tuntevien on hyvä tutustua siihen mahdollisuuksien mukaan. Moni asia on selvitettävissä myös internetistä, mutta sen luotettavuus lähteenä tunnetusti vaihtelee ja eri kysymyksiä koskeva tieto on hajallaan eri sivustoilla.

Hautaustoimilakiin on kirjattu, että ”vainajan ruumiin hautaamisessa ja tuhkaamisessa sekä tuhkan käsittelyssä tulee kunnioittaa vainajan katsomusta ja toivomuksia” (Hautaustoimilaki, 2 §). Jos vainajan näkemyksistä ei ole varmuutta, omaiset voivat jopa riitaantua aiheesta. Tästä syystä olisikin hyvä tehdä jonkinlainen kirjallinen suunnitelma siitä, millaiset hautajaiset todella haluaa – vai haluaako todella hautajaisia lainkaan. Voidaan puhua hautaustestamentista siinä missä maallista omaisuutta koskevasta testamentistakin.

Seminaarimateriaaliin kuului myös SHL:n toimittama *Hautausjärjestelyni*-vihkonen. Sen kymmenellä sivulla selvitetään kunkin hautausjärjestelyjen kohdan merkitystä ja esitetään yleisimmät vaihtoehdot hautauksen eri vaiheiden hoitamiseen, alkaen hautaan siunaamisesta ja valinnasta arkku- tai tuhkahautauksen välillä, päätyen kuolinpesän hoitoon, hautauskustannuksiin ja kyseessä olevan asiakirjan säilytykseen. Asiakirjaan on merkitty tilaa myös sen tarkistuksille ajan mittaan.

Voidaan kysyä, miksi nykyajan hautajaisten järjestäminen tuntuu välillä niin monimutkaiselta – nehän ovat kuitenkin perheasia? Yksi keskeinen syy tähän ovat ihmiset itse. Nykyaikana ei välttämättä tiedetä, mitä läheinenkään omainen ajatteli kuolemaansa liittyvistä kysymyksistä, josko ajatteli niistä mieluiten mitään. Toisaalta tunteet ja yksilön identiteetti ovat kuoleman yhteydessä entistä voimakkaammin esillä.

Vaikka valinnanvapaus on lisääntynyt kaikissa elämänkaarirituaaleissa, kuolema on kuitenkin pakko hoitaa. Lapset voi jättää kastamatta ja naimisiin voi olla menemättä tai mennä kahdestaan

maistraatissa. Kuolema on järjestettävä jollain lailla jo lain mukaan. Seminaarin paneelikeskustelun kommentteissa nousi esille kysymys hautajaisten kustannuksista. *Tiimalasi*-lehden erikoisnumerossa SHL:n puheenjohtaja Kyllikki Forsius esittää kustannusarvioita hautauksen eri osa-alueille.

Vähimmäiskustannukset, joihin kuuluvat hautapaikka, arkku, vainajan kuljetukset, sekä vainajan arkkuun hoito, ovat 500–700 euroa. Jos halutaan kukkalaitteita, muistotilaisuus ja hautamuistomerkki, kustannukset näistä perunkirjoituksen kera ovat noin 2500–3000 euroa. Hautapaikan hinta vaihtelee maksuttomasta jopa 1700 euroon. Kuolinilmoitus suurimmissa lehdissä voi maksaa enimmillään 1000 euroa.

Toimeentulotukea voi hakea hautajaisten kustannuksiin; se ei kuitenkaan kata kuin vainajan hautaan saattamisen peruskustannukset. Seminaarin keskustelussa pohdittiin sitä, miten ihmiset järjestävät nykyään melko vähän juhlia, joten niiden kustannukset tuntuvat suurilta. Kenties tästäkin syystä hautajaiset ovat saaneet pienen perhejuhlan luonteen. Menneinä aikoina suuret hautajaiset olivat komean elämän komea päätös ja yksi keino osoittaa yhteiskunnallista asemaa ja varallisuutta. Nykyään tällaista ajattelua vieroksutaan. Kenties kuolemankulttuurimme on muuttunut abstraktiksi ja eteeriseksi siinä määrin, että kuoleman konkreettinen fyysisyys ja sen vaatimat taloudelliset panostukset tuntuvat siksikin epämiellyttäviltä.

Toisaalta on hyvä muistaa, mistä maksamme. Kuolleen ihmisruumiin läheisyys on harvoissa kulttuureissa miellyttävä ja normaali asia, ja siihen on Suomessakin liittynyt pelkoja ja uskomuksia. Nykyihmisen ei ole pakko ottaa asiaan kantaa millään tavalla, koska sitä varten on ammattilaisia. Hautajaisrituaaleista on vuosien saatossa jäänyt paljon yksityiskohtia pois juuri siksi, että omaisten rooli niissä on vähentynyt. Kuinka paljon tässä kehityksessä on modernisoituneen yhteiskunnan pakkoa ja kuinka paljon melko vapaaehtoista luopumista, riippuu varmaankin ajattelun lähtökohdista. Nyky-yhteiskunnassa kuolematyön ammattilaiset hoitavat ne asiat, joihin elämäntapamme, kulttuurimme ja uskomusmaailmamme eivät anna tavalliselle ihmiselle mahdollisuuksia.

Linkki Yhteistyöllä omaisten parhaaksi -projektiin:

<http://evl.fi/EVLUutiset.nsf/Documents/BED0DC7B43913E31C22579C3003F7396?OpenDocument&lang=FI>

Linkki seminaarin ohjelmaan:

http://www.hautaustoimistojenliitto.fi/uploads/files/Kuolema_ja_tyo_seminaari_esite.pdf

Kirjallisuus:

Erämaja, Tapani, 1992: *Viimeinen matka. Toimintatutkimus kirkollisen hautauskentän professostruktuurista*. Helsingin yliopisto, teologinen tiedekunta. <http://ethesis.helsinki.fi/julkaisut/teo/kayta/vk/eramaja/viimeine.pdf>

Hautaustoimilaki. <http://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/2003/20030457>

Kiiskinen, Kyösti, 1992: *Hautauskulttuuri Suomessa: Suomen hautaustoimistojen liiton 50-vuotisjuhlakirja*. Historiallisen katsauksen kirjoittanut Leena Aaltonen. Helsinki: Suomen hautaustoimistojen liitto.

Molander, Gustaf, 2009: *Matka mullan alle - kuolematyöntekijöiden arki*. Helsinki: Työterveyslaitos.

Ilona Pajari, VTT, on sosiaalhistorian tutkija, joka on lähestynyt suomalaisen kuoleman historiaa sekä sodan että rauhan ajan näkökulmista käsin. Hänen tämänhetkinen tutkimusprojektinsa käsittelee hautajaisten historiaa 1800-luvulta nykypäivään.